

TIBETSKÁ KNIHA MRTVÝCH

Z TIBETŠTINY
PŘELOŽIL
JOSEF KOLMAŠ

VYŠEHRA
PRAHA
2013

BARDO THÖDOL
VYSVOBOZENÍ V BARDU
SKRZE
NASLOUCHÁNÍ

FOREWORD © HIS HOLINESS THE
FOURTEENTH DALAI LAMA TENZIN
GYATSO, 1991

TRANSLATION,
INTRODUCTION, COMMENTARY,
AND NOTES
© PhDr. JOSEF KOLMAŠ, DrSc., 2013

ISBN 978-80-7429-361-0

THE DALAI LAMA

༡༩༡༩ ལོ་རྒྱུ་ལ་འཇམ་མེད་མཆོག་གི་ཕྱི་མཉམ་པ་གཤམ་དང་། བཅའ་ཁྲིམས་ལ་བལྟ་བུ་ལེགས་པར་འགྲུབ་པའི་
 འཕྲིན་ལོན་ ཚེས་དང་རིག་གཞུང་། ལམ་ཕུལ་ཤིང་ལ་རིག་གཞུང་ལ་བརྟེན་པའི་འཕྲོད་དང་། འཕྲོད་ཚེན་པོ་ལ་ཕྱི་ནང་གི་མི་
 རིགས་མང་པོར་ཤེས་རྟོགས་འབྲུང་ཚེད་མི་ལྟ་མཁུ་ཚུལ་བཟུང་འདྲ་མེད་བཅུད་ལེན་པའི་ནང་ཚན། ལོ་རྒྱུན་གྱི་
 རྟོག་དཔོན་གྱི་ལུགས་ལེགས་པའི་དབང་ཕུན་པའི་འདྲུང་བཅུད་གྱི་ཐུགས་བསམ་དཔལ་གྱི་བྱེད་ཚན་ཕྱོགས་རི་ལྟ་ཕྱི་རྒྱལ་མཚན་ལ་
 དངོས་བྱུང་བཟུལ་བའི་ཐབ་ཚལ་གྱི་ཚོད་དོང་ལ་པར་ཕྱོད་ལེགས་ལྡུང་ཚོགས་ལམ་ཚོགས་དང་བཅོམ་བྱུང་རྟོགས་གྱི་
 མཚན་ཁུངས་དུ་འཕགས་པ་ལེགས་བཞུགས་པ་འདི་ཉིད། བོད་བཅའ་ཚན་ལྷོང་མ་གྱི་རིམ་མེད་གྱི་ལྟུ་ལ་བྱང་མ་པ་དུ་མ་
 ཕྱིན་པའི་ནང་ནས་མྱོང་བུར་ཕྱིར་མའི་རིང་ལུགས་འཛིན་པའི་རྒྱལ་པོའི་གཉེན་ལྷན་ཚོན་པོ་བྱུང་བྱོལ་ལམ་ལྟུང་
 པོ་བདར་གྱི་རིམ་ལྟ་དུན་གར་ཕྱིར་པ་འདྲ་བ་ནས་བདན་དང་མ་པའི་ཚོམ་ཚན་གྱི་ལ་གྱུལ་བར་དོའི་གསལ་འདེབས་
 ཐོས་ཐོལ་ཚེན་མོ། ལེས་ལུམ་ཚན་གྱི་འཕྲོ་ཡོངས་ལ་རིམ་དང་གཅེན་ཅར་དུ་འཚར་བཞེན་པའི་འཚོ་ཁའི་བར་དོ་གཞི་
 དཀྱིངས་གཞུག་མཉམ་ལྷན་གཅེན་གྱིས་པའི་འོད་གསལ་དོ་སྤྱོད་པ་དང་། རིམ་མ་གྱོལ་ན་ཚེས་ཉིད་བར་དོའི་གཞི་རྒྱང་
 འོད་གསལ་གྱི་རང་མདངས་ལྟ་གྱི་རྣམ་པར་ཚར་བའོ་སྤྱོད་པ་དང་། རིམ་མ་གྱོལ་ན་གྱིད་པ་བར་དོ་མིང་བཞི་ཡིད་
 བཟུགས་གྱི་འཕྲུལ་རྒྱང་གྱི་འབྲུམ་པ་དེ་ཉིད་ལྟ་མཉིས་ལྟ་གྱིས་པར་བྱ་དཔོན་པའི་དོ་སྤྱོད་པ་དང་། རིམ་མ་གྱོལ་
 ན་གྱི་བཅུད་པར་དོ་སངས་ལྟོ་འབྲུགས་ནས་ལྟ་ལོག་དུན་པར་བྱ་དཔོན་པའི་དོ་སྤྱོད་བཅུད་ལ་ལོ་དོ་སྤྱོད་ཚེན་མོ་
 མོགས་ཚེས་ཚན་ཇི་ལྟར་ཅིག་ཚེས་གྱིད་གྱི་བྱོགས་པོ་ Josef Kolmas མཚོག་ནས་ཅི་ཞོ་ས་ལྟ་གྱི་ཡའི་རྒྱད་ཡོག་ཐོག་
 འབྲེམ་གྱི་ལ་བཅུད་པ་འདི་མོད་དང་ཅི་ཞོ་ས་ལྟ་གྱི་ཡའི་མི་རིགས་ལན་ཚུན་མཇེའ་འབྲེལ་དང་མཐུན་གཤིབ་བསམ་སྟོ་
 བཞེ་རིམ་མོགས་ལ་ལན་ལྟམ་ཚེན་པོ་ལྟ་འདྲུག་པས་ལྟ་དུན་སྤྱོད་བཅུད་པར་དོ་སྤྱོད་ལྟ་བུའི་ལྟ་གྱི་དཔལ་འདྲི་ཉིད་བཟུང་
 པ་པོ་དང་། དཔལ་བཟུན་ཁང་། རིམ་མོ་ལྟ་ལམ་ལན་མོགས་ལམ་དོན་འདི་ཐོག་ཐུགས་ཁྲུང་བཅུད་མཐུན་ཚང་མར་ཐུགས་
 ཇི་ཚེ་ལྟ་བུ་དང་ཚབས་ཅིག་དཔལ་འདྲི་གཤིགས་མཐུན་གྱི་ཚེ་མང་ཚོགས་ནས་ལ་བཅོམ་མེད་མཇེའ་བཅུད་འཕྲེའི་འཚམས་
 འདི་ལྟ་གྱི་ཡིན། ལྟ་ལའི་རྒྱུ་མཉམ་། ༡༩༩༠ ལྟ་ཚེས་ལ།

Handwritten signature in Tibetan script.

THE DALAI LAMA

PŘEDMLUVA

14. dalajlamy TÄNDZIN GJAMCCHA k českému vydání

Dnes, kdy v nejrůznějších částech světa vzrůstá uvědomování si jedinečnosti tibetského umění, zvyků, kultury, náboženství a způsobu myšlení, je třeba co nejvřeleji vítat vydávání tolika knih z oboru tibetologie v nejrůznějších jazycích. Práce, kterou máte nyní v rukou, představuje překlad Tibetské knihy mrtvých – *Bar-do thos-grol* („Vysvobození v bardu skrze naslouchání“). Toto dílo je součástí cyklu „Hlubokých nauk o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (*Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol*), jež áčárja („duchovní učitel“) Padmasambhava z Udjány vyložil Lü Gjalčchänovi z Čogra. Později byl tento text objeven tertönem („znalcem skrytých pokladů“) Karmalingpou ze školy Ningma na hoře Gompodar. Zmíněný cyklus nauk je známý především tím, že zprostředkovává poučení o generativním (*kjerim*) a dovršujícím (*dzogrim*) stupni tantrické praxe.

Tibetská kniha mrtvých zasvěcuje do různých fází „posmrtného mezistavu“ (*bardo*). Začíná „mezistavem v hodině smrti“ (*čhikhá bardo*), který je stavem jasného světla, zjevujícího se bytostem v okamžiku umírání jako základní přirozená vlastnost prvotního ducha. Nedokáže-li nás to vysvobodit, jsme seznamováni s „mezistavem prapodstaty“ (*čhöñi bardo*), charakterizovaným výjevy božských podob představujících odraz jasného prasuvětla. Když ani to nás nevysvobodí, jsme poučováni o „mezistavu vznikání“ (*sipä bardo*), pro který je příznačný bezpočet iluzím či snům podobných vizí ducha a hmoty. A když ani tímto nejsme vysvobozeni, dostává se nám poučení o „mezistavu rození“ (*kjenä bardo*), zaměřeného na vstup do matčina lúna a posléze výstup z něho do nového zrození.

Mám radost z toho, že český překlad Tibetské knihy mrtvých, pořízený znalcem tohoto textu, naším přítelem Josefem Kolmašem, nepochybně přispěje k rozvoji vzájemného přátelství a kulturní výměny mezi lidem Československa a Tibetu. Překladařteli, vydavatelí, výtvarníkovi a všem, kdo se na vydání knihy podíleli, vyslovuji svůj upřímný dík. Zároveň širokému okruhu čtenářů ke knize ze srdce gratuluji.

3. dubna 1990

Dalajlama

SMYSL A POSLÁNÍ
TIBETSKÉ KNIHY
MRTVÝCH

Podle dávných indických představ, převzatých také starými Tibeťany, se život jedince neomezuje toliko na jedno zrození: založen na skutcích plynoucích z náruživosti a hříšných sklonů jednoho každého, tíhne neustále k novému materializování, k novému uskutečňování – ke znovuzrození. Existence všech živých bytostí je tak nazírána jako nekončící řetěz delších či kratších životních fází přerušovaných toliko smrtí a následným „posmrtným mezistavem“. Poznání, že existování všeho živého představuje bezpočet za sebou se odvíjejících životů přerušovaných pouze smrtí a posmrtným mezistavem, jinými slovy že právě prožívaný život je dočasný, pomíjivý, nutně vyvolává otázku, co se děje při smrti, respektive po ní, než nastoupí nová fáze bytí, anebo také, jak jedna životní fáze vede skrze smrt a posmrtný mezistav k nové životní fázi, k novému zrození?

Buddhisté nespátřují ve smrti pouze vypovězení jistých životně důležitých funkcí, pouhý specifický fyziologický stav těla, vidí v ní především naplnění zákona karmy, neboli dívají se na smrt a nový život jako na důsledek skutků předchozího života. Pravda, i u buddhistů představuje umírání a smrt jistý, z našeho pohledu svérázný, fyziologický proces. Podle buddhistického pojetí to, co se nazývá „individuum“, „osobnost“ a co na sebe bere podobu hmotného těla, sestává ze čtyř elementů – země, vody, ohně a vzduchu, vytvářejících „tělesno“, a z vědomí či ducha, tvořícího „duševno“. Mizení síly držící pohromadě tyto tělesné a duševní projevy bytí je obrazně vyjádřeno jako pohlcování jednoho elementu druhým, vždy nejbliže v řadě stojícím, tj. země vodou, vody ohněm, ohně vzduchem a nakonec vzduchu vědomím. Tuto postupnou vnitřní „absorpci“ prvků doprovázejí určité vnější projevy umírání: ústa a nos vysychají a stahují se, tělesná teplota klesá, dýchání postupně přechází v chrčení atd. V okamžiku, kdy je element vzduchu pohlčen vědomím, vysadí tzv. „vnější dech“, tj. dýchání, a nastane „to, čemu se říká smrt“.

Posléze nastoupí sled tří fází posmrtného mezistavu – barda, a sice bardo hodiny smrti (*'chi-kha'i bar-do*), bardo prapodstaty (*čhos-ñid bar-do*) a bardo vznikání (*srid-pa'i bar-do*). – Názorný výklad a poučení o tomto specifickém mezičlánku v řetězu existencí podává právě Tibetická kniha mrtvých.

O této knize budiž však hned zkraje řečeno, že není zdaleka jediným tibetským textem připravujícím člověka na smrt a poskytujícím mu rady a pokyny pro přechod „nebezpečnými stezkami barda“. Z vícera různých názorů na smrt, jak se v průběhu dějin v tibetské společnosti zformovaly, představuje Tibetická kniha mrtvých, jakožto text buddhistický, názor a představy buddhistické, a sice v užším slova smyslu takové, jaké hlásá a jakých se přidržuje jedna ze čtyř hlavních sekt tibetského buddhismu, totiž předreformní sekta Ňingmapa (*Rñing-ma-pa*, „Stará škola“), uchovávající nejstarší domácí tradice tohoto náboženství. V žádném případě také není Kniha mrtvých v Tibetu jediným všeobecně závazným, ba ani obecně známým thanatologickým textem, za jaký by mohla být mylně pokládána na základě všeobecné obliby, které se jí pro její eschatologický obsah už po desetiletí dostává za hranicemi Tibetu.

Přidržujeme-li se i u nás všeobecně vžitého označení díla „Kniha mrtvých“ a nikoli jeho původního tibetského názvu „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (*Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol*) či jeho zkráceného pojmenování „Vysvobození v bardu skrze naslouchání“ (*Bar-do thos-grol*), pak tak činíme proto, že o smrti a o posmrtném mezistavu se v knize skutečně pojednává, ale hlavně, že toto pojmenování je pro nás vhodnější a daleko srozumitelnější nežli původní dlouhý a poněkud těžkopádný název.

Teorie existence posmrtného mezistavu (skrt. antarābhava, tib. *bar-do*) není původním výtvozem tibetským, nýbrž sahá svým vznikem až k počátkům buddhismu v Indii, a sdílí tudíž i celou řadu nejdůležitějších nábožensko-mystických představ této země. Třebáže řada indických filosofických škol, např. lókóttaravádinové, mahásanghikové či théravádinové, posmrtný mezistav neuznává, pojednává o něm jako o hotové věci čelný hínajánský učelec Vasubandhu ze 4. až 5. století ve svém díle *Abhidharma-*

kóša (Klenotnice nauky), kde dokazuje existenci „mezistavu“ či „mezibytí“, kterým po smrti procházejí všechny bytosti, a cituje rozcházející se názory různých autorů, pokud jde o délku jeho trvání, již někteří udávají 7 dní, jiní až 49 dnů, jako je tomu také v Tibetské knize mrtvých.

I když se však v Knize mrtvých tu a tam objevují některé myšlenky z *Abhidharmakóši*, kniha jako celek dýchá atmosférou výrazně odlišnou od starých buddhistických škol, totiž atmosférou pozdějšího tantrismu (vadžrajána), skrze nějž pronikly do díla vedle indického mytologického světa s jeho božstvy také některé tibetské domorodé pověry poznamenané buddhismem.

Slovo bardo, dosl. „uprostřed (*bar*) dvou (*do*)“ nebo „mezi dvěma“, jako filosoficko-fyzikální kategorii lze chápat jak ve smyslu prostorovém, jako větší či menší prostor či mezeru mezi jakýmikoli dvěma věcmi, tak časovém, jako delší či kratší pauzu či interval mezi jakýmikoli dvěma událostmi či stavy. Ve skutečnosti všechno, co kolem sebe v daném místě a okamžiku vnímáme, v sobě obsahuje tuto vlastnost „něčeho mezi něčím“.

V naukách vadžrajány se v souvislosti s lidským životem mluví obvykle o těchto bardech:

1. *Skje-gnas bar-do* neboli „stav místa či procesu rození“, čímž se rozumí interval mezi spojením mužského spermatu s ženským vajíčkem v matčině lůně a okamžikem příchodu jedince na svět (doba těhotenství).

2. *Skje-ši bar-do* neboli „stav mezi zrozením a smrtí“, čímž se rozumí celé období právě prožívané fyzické existence. V lidovém pojetí se pod slovem bardo v Tibetu nejčastěji rozumí právě tento náš přítomný život, nacházející se mezi naším životem minulým a budoucím.

3. *Rmi-lam bar-do* neboli „stav snění“, čímž se prakticky rozumí doba spánku od večerního ulehnutí do ranního procitnutí s jemu vlastním stavem podvědomí.

4. *Bsam-gtan bar-do* neboli „stav pohroužení či soustředění myslí“ při meditaci, kdy rovněž dochází k určitým kvalitativním posunům ve vědomí.

5. *Čhi-kha'i bar-do* neboli „stav v okamžiku smrti“, čímž se rozumí interval od chvíle, kdy jedinec začne umírat, až do okamžiku, kdy u něho „dochází k oddělení ducha od těla“. Tento

interval, představující první fázi posmrtného mezistavu, trvá podle Knihy mrtvých zpravidla tři a půl dne, tj. půl týdne, a je charakterizován stavem úplného bezvědomí.

6. *Čhos-ñid bar-do* neboli „stav [zakoušení] pravé či konečné podstaty [všech jevů]“, čili poznávání vlastní prapodstaty, vlastního prabytí, nastupující po definitivní smrti, kdy se člověk z bezvědomí postupně probírá k novému, zbystřenému vědomí a získává „duchové (nehmotné) tělo“. V tomto stavu, představujícím druhou fázi posmrtného mezistavu, prožívá zemřelý věci novým způsobem. Tato fáze bývá také někdy nazývána první fází posmrtných prožitků. V prvních sedmi symbolických dnech pokojná (*ži-ba*) a v následujících sedmi dnech hněvivá (*khro-bo*) božstva mu zrcadlí jeho vlastní sklony a impulsy.

7. *Srid-pa'i bar-do* neboli „stav vznikání“ je poslední ze tří fází posmrtného mezistavu, bezprostředně již předcházející stavu *skjegnas bar-do* (viz výše). Tato fáze, nazývaná také někdy druhou fází posmrtných prožitků, zaujímá delší čas až do 49. dne celkového trvání posmrtného mezistavu a je charakterizována zpočátku pokusy o zamezení znovuzrození cestou „uzavření brány lůna“ a posléze přípravami na nové zrození (převtělení) do některého ze šesti stavů sansárové existence.

Z vyjmenovaných bardových stavů pojednává Kniha mrtvých pouze o posledních třech, zachycujících relativně krátký časový úsek od fyzického skončení jedné existence do započetí druhé existence jednoho a téhož subjektu.

Klasifikování jedincovy existence bezprostředně po jeho smrti do tří bardových stavů není u tibetských náboženských myslitelů samoučelné. Obecně vzato představuje každé bardo svého druhu kritický moment, mezní situaci mezi stavem starým (předchozím) a stavem novým (následujícím). A podle toho, jak kdo dokáže tohoto okamžiku využít, může se mu bardo stát buďto šancí (to když člověk využije zvláštní síly, kterou je schopen v krajní situaci vyvinout, ke správnému ocenění vlastní situace), nebo překážkou (to když člověk kvůli mimořádnosti a napjatosti situace je zmaten a nereaguje správně) na cestě za tím, co je pro každého buddhistu nejhlavnějším – za vysvobozením z koloběhu sansárových existencí a dosažením nejvyššího stupně osvícení v podobě buddhovství.

Centrální myšlenkou a vůdčí ideou Tibetské knihy mrtvých tedy nejsou smrt, respektive posmrtný mezistav samy o sobě, nýbrž – jak už ze samotného tibetského názvu díla vyplývá – vysvobození. Tím se Kniha mrtvých zcela organicky řadí k ostatním buddhistickým naukám, které všechny koneckonců usilují o jedno: ukázat na četné nejrůznější prostředky, jež má věřící podle svých schopností a předpokladů volit k tomu, aby dosáhl vysvobození. Úkolem Knihy mrtvých pak je ukázat, jakou specifickou úlohu v tomto snažení hraje smrt a posmrtný mezistav. Správně pochopit základní myšlenku Knihy mrtvých a tím i tibetské představy o smrti a posmrtném mezistavu předpokládá proto správně porozumět buddhistické představě o vysvobození.

Vysvobozením (*grol*), zjednodušeně řečeno, se rozumí vysvobození od muk a strastí sansárové existence. A co je strastné? V buddhistických textech je to definováno nejčastěji takto: „Zrození je strastné; nemoc je strastná; smrt je strastná; spojování s věcmi nemilými je strastné; odlučování od věcí milých je strastné – zkrátka: patero skupin lpění je strastné.“ A původ strasti? – „Žízeň žádosti, žízeň vznikání, žízeň zániku“ a bezpočet dalších vášní či „morálních jedů“, jakými jsou chtíč, nenávisť, nevědomost, pýcha, závist atd.

Hříšné sklony svádějí lidi ke konání špatných, „černých“ skutků a k zanedbávání dobrých, „bílých“ skutků. Tyto skutky (skrt. karma, tib. *las*), projevující se v činech, slovech a myšlenkách, mají vliv na osud lidí jak v jejich přítomném životě, tak zejména v jejich životech příštích. Dobrá karma umožňuje příští zrození v některém ze tří stavů blaženství – jako bůh, polobůh či člověk, naproti tomu špatná karma způsobuje zrození ve třech stavech zatracení – jako zvíře, hladový duch či bytost uvržená do pekla. Ovšem všechny tyto existence jsou ve své podstatě strastné, neboť i bohům ve vši jejich blaženosti a nádheře je souzeno jednou zemřít.

Smyslem úsilí o vysvobození je tudíž vymknout se karmovému zákonu, a tím se vymanit z bludného kruhu stále nových, strastiplných existencí v šesteru stavech sansárového bytí a dospět do stavu „vyjítí ze strasti“ (*mja-ngan-las 'das*), jak se v tibetštině obrazně nazývá nirvána. Nirvána je tak stav bytosti

dosáhnuvší nejvyššího stupně osvícení (skrt. bódhi, tib. *bjang-čhub*), tj. poznání příčin strastí, jež opět je podmínkou jejich zničení. Taková bytost představuje dokonalého, dovršeného buddhu (tib. *sangs-rgjas*) – cíl duchovního snažení každého buddhisty.

K vysvobození přirozeně nevede pouze jedna cesta, nýbrž je jich mnoho, tak jako je bezpočet bytostí obdařených duševními schopnostmi nejrůznějších stupňů. Někdy také nestačí pouze jedna cesta, jedna metoda, pomocí níž by bylo možno cíle dosáhnout, a je jich zapotřebí více, aby se každému dostalo takových a tolika prostředků, jaké a kolik mu jich nejlépe vyhovuje.

Jednou takovou cestou je hínajána, „malý vůz“, zdůrazňující individuální dosahování buddhovství, ideál arhatství; jinou představuje mahájána, „velký vůz“, vyzvedávající ideál bódhisattvovství čili lásky k bližním, napomáhání jiným na cestě k vysvobození; další, velmi účinnou cestu reprezentuje tantrajána, „cesta tanter“, jíž lze kráčet k vysvobození rychleji nežli „cestou súter“, po které se ubírají hínajánisté a mahájánisté.

Tantrajána, alternativně nazývaná také vadžrajána, „cesta rituálu“, respektive mantrajána, „cesta zaklínadel“, učí metodám, jak pomocí okultních textů, symbolických praktik, magických rituálů, zaklínacích formulek atd. dospívat k osvícení. Tato cesta je považována za obzvlášť účinnou a rychlou, ale také za obzvlášť riskantní, neboť se při ní pracuje s aktivizací psychických sil adepta. Proto lze po ní kráčet pouze s pomocí a za osobního vedení zkušeného gurua – lamy (*bla-ma*).

Tibetská kniha mrtvých je právě jedním z takových tantrických textů, i když nikoli vysloveně okultním, jehož pomocí lze účinně dospět ke kýženému vysvobození. Podle jejího učení totiž představuje smrt a každá ze tří fází následného posmrtného mezistavu extrémní situace, klíčové momenty, kterých lze s prospěchem využít k dosažení konečného cíle – vysvobození z muk sansáry, dosažení buddhovství, spočinutí v nirvāně.

Tak jako je více cest vedoucích k vymanění ze sansáry, existuje i více způsobů dosažení tohoto cíle. Tibetská náboženská tradice rozlišuje šest prostředků dosahování vysvobození: skrze naslouchání (*thos*), totiž radám a pokynům gurua, skrze nošení (*btags*), totiž amuletů apod., skrze nazírání (*mthong*), totiž svatých

obrazů, respektive čtení svatých textů, skrze připamatovávání si (*dran*), totiž slov učitelových, skrze okoušení (*bro*), totiž posvěcených pokrmů, a skrze dotýkání se (*reg*), totiž svatých předmětů.

Z těchto prostředků se Kniha mrtvých zaměřuje hlavně na relativně velmi účinnou metodu naslouchání radám, pokynům a modlitbám lamy asistujícího u lože umírajícího a posléze vykonávajícího nad mrtvolou posmrtné obřady. Ruku v ruce s naslouchací metodou je však také zdůrazňována metoda připamatovací, spočívající ve vybavování si toho, co a jak člověk konal či měl konat zaživa, případně co a jak mu jeho guru za života vštěpoval.

V buddhismu se již tradičně duchovní poučení děje skrze bezprostřední osobní kontakt s guruem; text, psané slovo mají funkce toliko pomocnou na podepření paměti, a i tak jsou určeny především posluchači nikoli čtenáři. Panuje totiž všeobecné přesvědčení, že bez osobního spojení s živou tradicí, to jest konkrétně s učitelem, lze jen stěží dosáhnout pravého porozumění textu. Proto se také v Knize mrtvých tak často setkáváme s výzvami jako „Slyš!“, „Pozorně poslouchej!“, „Poslouchej soustředěně a velmi pozorně!“, „Nebud' roztržitý!“, „Dobře poslouchej a ulož v srdci!“ apod. Skrze naslouchání guruovým výkladům o té které fázi posmrtného barda, ve které se zemřelý právě nachází, a jeho příslušným radám a pokynům může zemřelý uchopit nabízející se příležitost k vysvobození, která mu až dosud stále unikala.

Jakým způsobem se má umírající, respektive zemřelý poučovat? – O tom se v Knize mrtvých praví toto: „Není-li mrtvola přítomna, nechť čtoucí usedne na postel nebo sedadlo nebožtíka a dáváje zaznít síle slova pravdy nechť přivolá vědomí zemřelého a předčítá mu, představuje si ho, kterak tu s ním sedí a naslouchá mu... Je-li mrtvola přítomna, pak v době, kdy vnější dýchání již skončilo, avšak vnitřní dech ještě neustal, nechť guru zemřelého nebo bratr v dharmě nebo jiný přítel, kterému nebožtík důvěřoval a kterého si oblíbil, přiblíží své rty k jeho uchu, aniž by se ho přitom dotkl, a předčítá mu.“ A čtení pokračuje dál i po odstranění mrtvoly, teoreticky 49 dnů, neboť právě tak dlouho trvá posmrtný mezitav barda.

Jak může zemřelý vůbec slyšet slova zaznívajících z úst jeho guru? – Podle učení Knihy mrtvých mrtvý ve skutečnosti není

mrtvý, je pouze „takzvaně mrtvý“ („To, čemu se říká smrt, nyní přišlo a je tady“). Při smrti se totiž pouze od sebe oddělily tělo, tvořené čtyřmi elementy, a vědomí (duch) a zatímco tělo dezintegruje a mizí, vědomí zůstává a buďto spěje k vysvobození (to když je prosto všech důsledků špatné karmy), nebo – je-li dosud karmou poskvřněno – nastupuje pouf bardem a hledá nové tělo, které ho posléze znovu uvrhne do koloběhu sansáry. O tomto vědomí v extrémním bardovém stavu se v Knize mrtvých praví, že je „devětkrát jasnější“ než zaživa a „disponuje nadpřirozeným vnímáním všeho kolem, takže člověk slyší všechno, co mu říkáme“. Je tudíž zemřelý schopen dobře vnímat slova svého guru a rozumět jim.

A tak všechny tři základní pojmy Knihy mrtvých – posmrtný mezistav, vysvobození, naslouchání –, které jsme výše stručně charakterizovali, našly zcela logicky svoje opodstatněné místo v nejčastěji používaném názvu díla – „Vysvobození v bardu skrze naslouchání“ (*Bar-do thos-grol*), pod kterým je ve světě všeobecně známo.

Podle tradice sahá vznik Tibetské knihy mrtvých do 8. stol. n. l., kdy bylo dílo údajně poprvé zapsáno, avšak na světlo denní bylo vyneseno až ve 14. století, kdy teprve zahájilo svůj vlastní samostatný literární život. Jako u většiny velkých literárních děl Asie sahá i u Knihy mrtvých tradování jejích základních myšlenek daleko za nejstarší literárněhistoricky zjištělné datum jejího vzniku. Vnitřní stavba i obsah díla však jednoznačně nasvědčují tomu, že se jedná o původní tibetskou kompilaci spíše než překlad nějakého blíže neznámého sanskrtského originálu, což nejlépe dotvrzují i některé prvky v něm, jež jsou nepochybně předbuddhistického, pravděpodobně bönistického, původu.

Datuje-li se tradování Knihy mrtvých jakožto samostatného literárního díla do 14. století, odkdy teprve můžeme tento text sledovat mezi ostatním tibetským písemnictvím, měla by nás zajímat i předhistorie této literární památky.

Knihy mrtvých patří mezi tzv. termové neboli „utajené“ či „ukryté“ texty. Svěráznou literární tradici „textů-pokladů“ (*gter-ma*), tj. textů – převážně mystického, okultního či profetického charakteru – údajně ihned po jejich sepsání ukrytých, „zako-

paných“, na nějakém tajném místě, odkud byly v pozdějších dobách nějakým jasnovidcem-tertönem (*gter-ston*, dosl. „znalec textů-pokladů“) jakoby zázračně „objeveny“, „vykopány“ a zvěstovány světu jako zaručeně pravé, nedotčené učení jejich původních tvůrců, založil v Tibetu v 8. století Ind Padmasambhava z Udjány. Ten prý také pověřil odhalováním těchto „skrytých pokladů“ žáky svých žáků v mnoha příštích generacích. Mnohem prozaičtějším vysvětlením původu tradice ukryvání a pozdějšího „odhalování“ náboženských textů zdá se však být počáteční rivalita stoupců čínských a indických hlasatelů buddhismu v Tibetu a následné vyhnání prvních ze země (po roce 775). Jimi a jejich tibetskými žáky sepsané, respektive přeložené knihy nebylo přirozeně možno vzít při útěku všechny s sebou, a tak aby byly uchráněny před pronásledovateli, byly ukryty do jeskyní, skalních štěrbin, do tajných skrýší ve zdech chrámů a na jiná příhodná místa. Teprve po 300–400 letech, v 11. a 12. století, začaly být tyto texty znovu objevovány, přičemž nezděra byl nálezce či objevitel takového textu pozdější tradicí mylně vydáván za jeho autora.

Padmasambhava (tibetsky *Padma-'bjung-gnas*, „Z lotosu zrozený“), v Tibetu uctivě nazývaný Guru rinpoče (ctihodný Guru), o jehož životě toho víme jen velmi málo, přišel do Tibetu za panování krále Thisong Decäna (*Khri-srong-lde-bcan*, 754–797) a zasloužil se mj. o uvedení vadžrajánového buddhismu do země a založení prvního tibetského buddhistického kláštera Samjä (*Bsam-jas*; 2. polovina 8. století). Mezi mnoha jinými díly je mu domácí tradicí připisováno také autorství Tibetské knihy mrtvých. Slova a výroky Mistrovy měla údajně podle paměti zapsat jeho nadaná žačka a později životní družka Ješe Cchogjal (*Je-šes-mccho-rgjal*), která prý rovněž tento text ukryla v tajné skrýši na hoře Gampodar (*Sgam-po-gdar*) či Gompodar (*Sgom-po-gdar*) nebo také Gampopal (*Sgam-po-dpal*) při levém břehu „Zlatonosné řeky“ – Čhuwo-serdän (*Čhu-bo-gser-ldan*) v kraji Dagpo (*Dwags-po*) jihovýchodně od Lhasy.

O objevení zapomenutého textu se o 600 let později postaral jistý siddha-asketa (tib. *grub-thob*, „kdo dosáhl dokonalosti“) Karmalingpa (*Karma-gling-pa*), náležející původně ke staré předreformní sektě Ningmapa, později však přestoupivší k sektě

Kagjüpa (*Bka'-brgjud-pa*), založené Marpou Čhökji Lodöm (*Mar-pa Čhos-kji-bio-gros*, 1012–1097). Karmalingpa žil v letech 1326–1386. V biografii slavných tertönů jsou zmínky o něm velmi sporadické. Prý byl převtělencem jednoho z nejstarších a nejslavnějších překladatelů buddhistických svatých textů ze sanskrutu do tibetštiny Lü Gjalchhāna (*Klu'i-rgjal-mcchan*; mezi 7.–9. stol.) z Čogra (*Čog-ro*), známého propagátora kultu buddhistického božstva Amitábhy v Tibetu. Kult Amitábhy (*'Od-dpag-med*) se také zřetelně zračí v *Knize mrtvých*, z čehož je někdy vyvozováno, že nauky vyložené v této knize by mohly mít vskutku cosi společného s osobou překladatele z Čogra.

Karmalingpa pocházel z Khjerdubu (*Khjer-grub*) v horním Dagpu a byl nejstarším synem jistého siddhy Ňida Sanggjä (*Ňi-zla-sangs-rgjas*). Podle legendy když bylo Karmalingpovi 15 let, naplnila se slova proroctví a on objevil na hoře Lhadän (*Lha-bran*) v kraji Dagpo dva ukryté „texty-poklady“. Prvním a hlavním z nich bylo „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“, představující rozsáhlý cyklus thanatologických textů, jehož hlavní složkou je i *Knih mrtvých*. Tento text později předal svému učedníkovi Ňida Čhödžemu (*Ňi-zla-čhos-rdže*) s tím, aby byl dál předáván v jeho duchovní linii. Bohužel nevíme, zda onen text, který Karmalingpa našel v hoře Gampodar, měl již tu podobu, kterou vykazuje dnešní *Knih mrtvých*. Není totiž vyloučeno, a odpovídalo by to tibetské tradici, že pozdější uživatelé text knihy všelijak doplňovali, upravovali, opatrovali komentáři apod., takže dnešní jeho podoba může docela dobře být výsledkem takovéto tvůrčí, respektive ediční činnosti řady pozdějších generací. Byla to ostatně táž pozdější tradice, která podsunula *Knize mrtvých* také její specificky náboženskou, dnes poměrně značně rozšířenou funkci, totiž úlohu jakési meditační příručky, s pomocí jejíchž myšlenek a návodů se jógi-tantrikové už zaživa cvičí v přípravě na smrt a v dosahování vysvobození přímo, bez posmrtného mezistavu. Tomuto cíli má sloužit zejména praktikování tzv. přenášení vědomí, hluboké rozjímání o vizích pokojných a hněvivých božstev, úsilí o splývání s ochrannými božstvy-jidamy atd.

Jak už řečeno, původní, nezkrácený název díla, které u nás známe pod příhodným pojmenováním *Tibetská kniha mrtvých*, je „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (*Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol*). V samotném textu díla se porůznu vyskytuje několik dalších jeho zkratkových označení, a sice: Thödol (*Thos-grol*), „Vysvobození skrze naslouchání“, Thödol čhenmo (*Thos-grol čhen-mo*), „Velké vysvobození skrze naslouchání“, Bardo thödol (*Bar-do thos-grol*), „Vysvobození v bardu skrze naslouchání“, a Bardo thödol čhenmo (*Bar-do thos-grol čhen-mo*), „Velké vysvobození v bardu skrze naslouchání“. Přívlastek čhenmo, „velký“, se v tomto případě v duchu tibetské gramatiky nevztahuje ani tak ke slovu „vysvobození“, jako spíš k celému dílu jako takovému.

Toto dílo, ve standardním xylografickém vydání z roku 1980 námi použitým (viz níže), tvoří patnáct různě dlouhých traktátů včetně příslušných modliteb a dalších rituálních textů, označených prvními patnácti písmeny tibetské abecedy (*KA* až *BA*). Z nich jsme v souladu s dosavadní praxí k překladu zvolili text druhý (*KHA*) a třetí (*GA*), představující vlastní *Knihu mrtvých*, pojednávající o třech fázích posmrtného mezistavu, text osmý (*ŇA*) obírající se symptomy umírání, a texty devátý (*TA*), desátý (*THA*), jedenáctý (*DA*) a dvanáctý (*NA*), představující doprovodné modlitby, citované rovněž porůznu v samotném textu *Knihy mrtvých*.

Karmalingpou objevený text *Knihy mrtvých*, považovaný za jeden z nejceněnějších literárních pokladů kagjüpovské tradice tibetského buddhismu, je ze všech dosud známých a dostupných variant *Tibetské knihy mrtvých* nejrozsáhlejší a také nejrepresentativnější. O jeho moderní xylografické vydání (viz níže) se opírá i náš překlad. Na několika místech byl tento xylografický text koroborován s neúplným a textově poněkud odlišným rukopisným exemplářem *Knihy mrtvých* uloženým v knihovně Orientálního ústavu AV ČR v Praze,* a podle tohoto rukopisu byly

* Jeho popis viz Josef Kolmaš, *Tibetan Manuscripts and Blockprints in the Library of the Oriental Institute Prague*, Academia, Prague 1969, str. 49–50, čís. 34–36. Srov. též Pavel Poucha, *Das tibetische Totenbuch im Rahmen der eschatologischen Literatur*, *Archiv orientální* 20, Praha 1952, pozn. 3 na str. 137–138.

provedeny některé drobnější textové úpravy (viz v poznámkách na příslušných místech).

Kritické vydání tibetského textu *Knihy mrtvých* s odkazy na různocnění v jiných vydáních, příslušnými emendacemi, původními komentáři apod. dosud neexistuje. Vedle zmíněného neúplného pražského rukopisného exempláře jsou překladateli známa tato další vydání *Tibetské knihy mrtvých* z nové doby:

a) Rukopis s názvem *Bar-do'i thos-grol bzugs-so*, 219 listů, pocházející z Mongolska, o kterém se zmiňuje Pavel Poucha v *Etudes mongoles* 5, Paris 1974, str. 97, pozn. 3.

b) Faksimile původního blíže neznámého tibetského xylografického tisku, vydané v roce 1969 v Kelangu (Indie) *rig-'dzin* (vidjádharma) Ňi-ma-grags-pou pod názvem *Ži khro dgons pa ran grol; a collection of rediscovered texts from the gter-ma of Karma-glin-pa including the Bar-do thos-sgrol, often called the 'Tibetan book of the dead'*.

c) Moderní tisk *Knihy mrtvých*, který vydal v roce 1969 ve Váránasí (Indie) Elisha Kalsang *alias* Kalsang Lhundup pod názvem *Bar-do'i thos-grol bzhugs-so, The Tibetan Book of the Dead. By the Great Acharya, Shri Sing-ha*.

d) Faksimile původního tibetského xylografického tisku, vydané v roce 1979 v Kalimpongu (Indie) ve dvou svazcích pod názvem *Ži khro Dgoñs pa ran grol: a collection of the revelations of Karma-glin-pa, with related liturgical texts according to the spiritual traditions followed in Bhutan*.

e) Xylografické vydání připravené na podkladě blíže neznámého rukopisu *Knihy mrtvých*, vyšlé v Indii (bez místa vydání a jména vydavatele) v roce 1980. Toto vydání, které jsme učinili základem našeho překladu, tvoří cyklus 15 textů (*KA-BA*) se společným názvem, s výjimkou názvů částky *PA* (13) a částky *PHÁ* (14), *Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol*. Celý cyklus čítá dohromady 486 stran.

O dalších rukopisných či xylografických vydáních (bez uvedení bližších bibliografických údajů), eventuálně tisících *Tibetské knihy mrtvých* mluví ve svých překladech W. Y. Evans-Wentz (1927), F. Fremantleová a Chögyam Trungpa (1975), E. Dargayová (1977) a další.

Vlastní Knihu mrtvých v posledně uvedeném vydání z roku 1980, jak už řečeno, tvoří částky označené písmeny *KHA* (str. 7–119; náš Úvod a Díl I a II) a *GA* (str. 121–195; náš Díl III). Pět doprovodných textů, zařazených zde jako Dodatky 1–5, představují v originále částky označené písmeny *ŇA* (str. 349–390), *TA* (str. 391–397), *THA* (str. 399–404), *DA* (str. 405–412) a *NA* (str. 413–419). Z hlediska vnitřního uspořádání není původní text Knihy mrtvých nijak formálně členěn do dílů, částí, úseků apod. a chybí mu rovněž jakékoli nadpisy. Ty jsme v překladu dodali my kvůli snazší orientaci v textu.

Knihy mrtvých patří ve světě nepochybně k nejoblíbenějším a také nejžádanějším dílům tibetského písemnictví. O její popularitu se do značné míry zasloužily její evropské překlady a komentáře z posledních zhruba 70 let (viz též Seznam literatury). Dílo bylo přímo z tibetského originálu přeloženo dosud třikrát do angličtiny (Walter Yeeling Evans-Wentz ve spolupráci s lamou Kazi Dawa Samdupem, London 1927, a četné pozdější reedice a reprinty; Frank J. MacHovec, Mount Vernon, N.Y. 1972; Francesca Fremantleová a Chögyam Trungpa, Boulder – London 1975, a pozdější nová vydání) a jedenkrát do itaštiny (Giuseppe Tucci, Milano 1949, nové vydání Torino 1972 a pozdější reprinty), němčiny (Eva K. Dargyayová, Bern – München – Wien 1977, a několik pozdějších reedicí), polštiny (Ireneusz Kania, v časopise *Literatura na świecie*, Warszawa 1985 a později jako kniha, Kraków 1991) a maďarštiny (György Kara, Budapest 1986).

Evans-Wentzovi a jeho učenému sikkimskému spolupracovníku Kazi Dawa Samdupovi náleží prvenství v uvedení Tibetské knihy mrtvých evropskému čtenáři. Jejich anglická verze (do značné míry již i interpretace) byla záhy přeložena do některých dalších jazyků, např. do francouzštiny (Paris 1933), němčiny (Zürich 1935 a četné reedice; největšího ohlasu se dostalo reedici z roku 1938, později opětovně vydávané, kterou doprovodil úvodem a psychologickým komentářem proslulý C. G. Jung), čínštiny (Tchaj-pej, Tchaj-wan 1974) ad. Do němčiny byla přeložena také anglická verze F. Fremantleové a Chögyam Trungpa (Düsseldorf – Köln 1976).

Německý převod Evans-Wentzova anglického překladu, pořízený Louisou Göpfert-Marchovou v roce 1935, se stal také základem české verze *Knihy mrtvých*, kterou pod názvem *Bardo Thodol, Tibetská kniha mrtvých* připravil A. Trčka (Praha 1938; reprint podle samizdatového vydání, Brno 1991).

Většina dosavadních překladů *Tibetské knihy mrtvých* připojuje k hlavnímu textu knihy formou dodatků také texty čtyř doprovodných modliteb, které, i když k samotnému učení o posmrtném mezistavu neobsahují nic nového, představují nedílnou součást celkové bardové liturgie.

Přítomný český překlad, pořízený přímo z tibetského originálu s přihlédnutím k dosavadním uveřejněným překladům, je integrálním převodem vlastní *Knihy mrtvých*, doplněným o zmíněných pět doprovodných textů. Nejde o překlad vědecký určený úzkému okruhu odborníků, nýbrž o takový, který je určen široké zainteresované čtenářské veřejnosti. Překladatel byl neustále veden snahou pořídit překlad srozumitelný a čtivý a přitom filologicky věrný, jenž by vystihoval pravý smysl originálu a od předlohy se odchyloval jen natolik, nakolik si to srozumitelnost českého textu vyžadovala. Přirozeně že takto formulovaný požadavek nutně vedl překladatele k občasným kompromisům. Těžkosti tu nebyly ani tak s porozuměním tibetské předloze, jako spíše s nalezením odpovídajících formulací v češtině. To souvisí s obecnými problémy překládání kteréhokoli archaického orientálního textu do moderního evropského jazyka. Naše myšlení a v důsledku toho i vyjadřování se vyvíjelo jinak než myšlení a vyjadřování východní. Použití slov a termínů z našeho filozofického a náboženského slovníku s sebou nese určité asociace a významové implikace, které mohou být, a neřídka skutečně také jsou, zcela cizí představám buddhistickým. Naproti tomu zase pro řadu tibetských, respektive sanskrtských pojmů a termínů buddhistického duchovna nemáme v češtině odpovídající jednoduché ekvivalenty. A tak i když je *Knihy mrtvých* psána tibetsky, byla většina buddhistických termínů ponechána v překladu v jejich běžněji známé sanskrtské podobě (např. *dharma* místo tib. *čhos*, *karma* místo *las*, *mandala* místo *dkjil-'khor*, *sansára* místo *'khor-ba*, *vadžra* místo *rdo-rdže* atd.). Obdobně i buddhistickým božstvům zůstala zachována jejich sanskrtská jména,

pod kterými jsou více známá a snáze identifikovatelná v jiných pramenech. Tibetské termíny byly ponechány jen v těch případech, kde není běžně rozšířená jejich sanskrtská podoba a kde by jejich český překlad byl příliš těžkopádný a neobratný. Týká se to slov, jako bardo, jidam, dzogrim, kjerim apod.

Vyklad všech základních pojmů sanskrtských i tibetských nalezne čtenář v poznámkách k překladu. K bližšímu objasnění některých zásadnějších pojmů a kategorií obsažených v Knize mrtvých slouží překladatelovy úvodní komentáře k vybraným oddílům knihy, vysázené odlišným typem písma.

Vzhledem k archaickému charakteru tibetského pravopisu, který způsobuje, že existuje značný rozdíl mezi tím, jak se tibetská slova píšou a jak se dnes skutečně vyslovují, je v celém textu této práce uplatňována, až na výjimky, zásada transliterace tibetských slov a výrazů, která jediná umožňuje jejich převoditelnost do původního písma a přesnou identifikaci ve slovnících. Pro transliteraci tibetštiny bylo použito těchto českých ekvivalentů (v pořadí tibetské abecedy): *ka, kha, ga, nga; ča, čha, džha, ňa; ta, tha, da, na; pa, pha, ba, ma; ca, ccha, dza, wa; ža, za, 'a, ja; ra, la, ša, sa; ha, a.*

Obdobně jako většině překladatelů přede mnou jevil se i mně potřebné rozdělit dílo do větších či menších úseků a opatřit je vlastními nadpisy odvozenými z obsahu příslušné textové partie. Tyto nadpisy a záhlaví, které originál nemá, jsou vsazeny do hranatých závorek. Rovněž tak slova a výrazy ve vlastním textu Knihy mrtvých vsazené do hranatých závorek v originálu chybějí a byly doplněny překladatelem ať už z důvodů stylistických či kvůli lepší srozumitelnosti.

Základní ideou Tibetské knihy mrtvých, jak už řečeno, není smrt ani posmrtný mezistav bardo sám o sobě, i když oba tyto fenomény kniha poměrně přesně vystihuje a popisuje, nýbrž buddhistická koncepce vysvobození směřující v lepším případě k úniku z koloběhu sansárových existencí a dosažení nirvány, v méně příznivém případě pak k vyhnutí se zrození do stavů zatracení a k zabezpečení si relativně nejlepšího příštího zrození ze všech možných, v němž by člověk mohl pokračovat v úsilí o konečné vysvobození a úspěšně je završit. O nauce vyložené v Knize mrtvých se v knize přímo praví, že „je to kvintesence

veškeré dharmy“ a že „lepší učení nežli je toto by věru nenalezli ani buddhové tři epoch, i kdyby je hledali“.

I když celým svým obsahem a zaměřením je tato kniha určena umírajícím a posléze zemřelým, jimž chce být průvodcem pro kritickou dobu tzv. bardové existence, být jim útěchou a posilou, je ve svých praktických důsledcích ve skutečnosti zacílena k životu. Tím, že umírajícímu a posléze mrtvému tak naléhavě a opakovaně připomíná, co a jak konal či měl konat zaživa, ukazuje vlastně živým, jak smysluplně a buddhisticky samospasitelně žít už přítomný život, *hic et nunc*, aby je na jeho konci očekávalo toužené vysvobození.

JOSEF KOLMAŠ

TÍBETSKÁ KNIHA MRTVÝCH

BARDO THÖDOL
(VYSVOBOZENÍ
V BARDU SKRZE
NASLOUCHÁNÍ)

Objasnění
barda prapodstaty
[zvané]
Velké vysvobození
skrže naslouchání
z [cyklu]
„Hluboké učení
o spontánním vysvobození
skrže rozjímání
o pokojných a hněvivých
božstvech“¹

^{1/} *Zab-ěhos ži-khro dgongs-pa rang-grol las/Čhos-ñid
bar-do'i gsal-'debs Thos-grol Chen-mo bžugs-so.*
Xylografické vydání z roku 1980, částka *KHA* (= 2.),
57 fol. (str. 7–119). Zkrácený titul na okraji: *Thos-grol*
(Vysvobození skrže naslouchání).

[Ú V O D]

Komentář

Mystická slabika *OM*, resp. *ÓM*, kterou často nacházíme v záhlaví tibetských knih, případně jejich částí, představuje invokaci přísvedčujícího (ano, tak jest) či optativního (aťje! kéž je! budiž! staniž se!) obsahu s širokým symbolickým a rituálním uplatněním, které je připisována velká magická moc. Je odvozena ze sanskrtu, kde má také podobu *AUM*. V hinduistické interpretaci tato tři písmena reprezentují trojici hinduistických božstev Višnu, Šivu a Brahmnu, zatím co v buddhistické symbolice zastupují Buddhu, jeho učení (dharma) a jeho stoupence (sangha). – V Tibetu se vyskytuje nejčastěji jako úvodní slabika mantry *Óm, mani padmé, húm!* (viz též pozn. 65, 71 a 93).

První část Knihy mrtvých, označená v pořadí druhým písmenem tibetské abecedy *KHA*, obsahuje tři samostatné oddíly: Úvod, který je převážně technického rázu; Díl první – poučení o bardu hodiny smrti (*čhi-kha'i bar-do*); Díl druhý – poučení o bardu prapodstaty (*čhos-ñid bar-do*).

Úvod začíná, jak je u tibetských knih obvyklé, „pozdravením“ či „velebením“, které je v daném případě adresováno učitelům-guruům, prostředníkům na cestě k poznání a tím i vysvobození. Guruem se však nerozumí pouze vlastní lama-učitel, nýbrž všichni učitelé příslušné duchovní tradice vůbec a v nejširším slova smyslu též sám Buddha Šákjamuni, první Učitel mezi všemi učiteli. Takto chápaný pojem gurua je zde prezentován v podobě „trojího těla“ (skrt. trikája, tib. *sku gsum*), ve kterém se projevuje buddhovství: 1. V abstraktní rovině je to podoba dharmakáji (*čhos-sku*) neboli „těla dharmy či pravdy“, představující absolutní buddhovskou podstatu existující *per se* a trvající v neporušeném stavu věčně, ztotožňovanou s „pravým bytím“, „absolutní moudrostí“, „prázdností“. 2. V etické rovině je to podoba sambhógakáji (*longs-spjod rdzogs-sku*) neboli „těla hojnosti, dokonalého vybavení či potěšení ze zasluh“, představující buddhu v úloze učitele a zprostředkovatele dharmy ostatním bytostem, umožňujícího jim spolu se podílet a být účasten na bohatství buddhovské moudrosti emanující z „pravého buddhovského bytí“. 3. V konkrétní rovině je to podoba nirmánakáji (*sprul-sku*) neboli „zázračně transformovaného těla“, ve kterém se buddhové, případně jiné osvícené bytosti zjevují na tomto světě ve své viditelné, pozemské (lidské) podobě. Tuto lidskou podobu berou na sebe buddhové

dobrovolně, aby mohli trpícím prokazovat milosrdenství a nevědomé vést na cestě k vysvobození. (Podle mahájánské tradice není historický Buddha této epochy Šákjamuni nikdo jiný než pozemské ztělesnění oné abstraktní buddhovské podstaty.)

V pozdravné strofě jsou tyto tři aspekty buddhovského bytí projevujícího se v guruech symbolizovány a představeny Amitábhou, buddhou „Nezměrného světla“ (guru je pro své žáky de facto ztělesněním moudrosti, tj. světla); božstvy-pomocníky Amitábhova lotosového řádu v jejich podobách pokojných (ži) a hněvivých (*khro*; viz pozn. 45 a 77); a velkým divotvorem Padmasambhavou (*Padma-'bjung-gnas*), nazývaným též „druhým Buddhou“, jenž v 8. stol. n. l. přinesl tantrický buddhismus z Indie do Tibetu.

Všechna „tři těla“ v sobě zahrnuje a transcenduje tělo čtvrté, nazývané svabhávikakája (*ngo-bo-ñid-kji sku*) neboli „tělo pravé, vnitřní, skutečné podstaty“, „podstata *in se*“ (viz též pozn. 107).

Dvě kategorie lidí nemají zapotřebí Knihu mrtvých číst: 1. jógini s „nejvyššími schopnostmi“, kteří si osvojili tantrické nauky a v duchovním životě již natolik pokročili, že nazřeli pravou podstatu jevů – prázdnotu, a tím dosáhli vysvobození; 2. jógini „s prostředními schopnostmi“, kteří se už za života seznámili s meditační praxí „přenášení vědomí“ (*'pho-ba*), v kteréžto praxi úspěšně pokračují i v první fázi posmrtného mezistavu – v bardu hodiny smrti, čímž dosahují vysvobození. Pro všechny ostatní je k dosažení vysvobození četba Knihy mrtvých naprosto nepostradatelná.

Čtení Knihy mrtvých předchází přinášení obětí Třem klenotům, tj. Buddhovi, ztělesňujícímu osvícení, jeho učení (dharma) a obci jeho stoupenců, v užším slova smyslu komunitě mnichů (sangha; viz též pozn. 10), a sice buďto v podobě konkrétních obětních darů, nebo symbolicky. Za obětinami pak následuje čtení předepsaných modliteb.

S čtením Knihy mrtvých lze započít jak ve chvíli, kdy člověku nadešla poslední hodinka, což obřad konajícímu signalizuje ustání „vnějšího dýchání“ (*phji-dbugs*), tj. dechu umírajícího, avšak stále ještě pokračující jeho „vnitřní dech“ (*nang-dbugs*), tj. pulsace, tak i po jeho smrti, a pokračovat v něm i po eventuálním odstranění těla nebožtíkova po celých 49 dnů, neboť teoreticky tak dlouho trvá posmrtný mezistav – pokud ovšem se z něho nebožtík nevymanol už dříve, což však se stává jen zřídkakdy. Okamžik, kdy dýchání umírajícího ustalo, je také považován za počátek posmrtného mezistavu, rozpadajícího se, jak už řečeno, na fázi hodiny smrti či umírání, fázi prapodstaty či zažívání pravé povahy věcí a fázi vzníkání či procesu znovuzrozování. O délce trvání jednotlivých fází nejsou příslušné autority zjedno.

Struktura Tibetického originálu Knihy mrtvých není formálně nijak vyznačena. Členění českého překladu do Úvodu, Dílu I–III a Dodatků je, jak už řečeno, naše a stejně tak i pomocné nadpisy jednotlivých dílů, částí a úseků.

Náš Úvod, Díl první (Bardo hodiny smrti) a Díl druhý (Bardo prapodstaty), představující částku 2 (*KHA*) vícesvazkového souboru bardových textů, mají v originálu společný název „Objasnění barda prapodstaty (Čhos-ñiid bar-do'i gsal-'debs) [zvané] Velké vysvobození skrze naslouchání (Thos-grol čhen-mo) z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech (Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol)““ (viz pozn. 1).

Díl třetí, představující částku 3 (*GA*) téhož souboru bardových textů, nese název „Objasnění nauky o bardu vznikání (*Srid-pa bar-do'i ngo-sprod gsal-'debs*) zvané Velké vysvobození skrze naslouchání (*Thos-grol čhen-mo žes-bja-ba*) z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech (Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol)““ (viz pozn. 96).

Své vlastní názvy má také pět textů zařazených do Dodatků, představujících částky 8–12 (*ŇA–NA*) výše zmíněného souboru bardových textů (viz pozn. 125 a 160 a 162–164).

[Pozdravení]

ÓM!

Buďte pozdraveni guruové² ve své trojí podobě:
v podobě dharmakáji jako Světlo od věčnosti Amitábha,³
v podobě sambhógakáji jako pokojná a hněvivá božstva
lotosového řádu;⁴
v podobě nirmánakáji jako Padmasambhava, jenž přišel
jako pán tvorstva.

Toto „Velké vysvobození skrze naslouchání“, určené průměrným jóginům⁵ jako prostředek k vysvobození v bardu, má tři části: úvod, hlavní část a závěr.

[Kdy není třeba Knihu mrtvých číst]

Napřed úvod. Prostředky k vysvobození bytostí obdařených tělem.

Nejdříve ze všeho je zapotřebí osvojit si jednotlivé [mystické] poučky, které s určitostí vysvobují jedince s nejvyššími schopnostmi. Jestliže by jimi však nebyli vysvobozeni, ať se v bardu

^{2/} Guru (*bla-ma*, vysl. lama, „nejvyšší“) – titul učených a zkušených duchovních vůdců. Jako zprostředkovatel dharmy je pro žáky totožný s Buddhou, neboť oba – Buddha i guru – jsou pro ně pramenem poznání. Proto bývá guruovi obvykle prokazována stejná pocta jako samotnému Buddhovi. V textu používáno většinou ve významu „učitel zemřelého za jeho života“. O guruovi v širším slova smyslu viz v komentáři na str. 31–32.

^{3/} Amitábha (*'Od-ápag-med*, „Nezměrné světlo“, a na jiných místech knihy také *Snang-ba-mtha'-jas*, „Nekonečný jas“, či *'Od-mi-'gjur-ba*, „Nepomíjející světlo“) – jedna z postav buddhowské pentády (viz pozn. 45), mající za symbol lotos. Zosobnění milosrdenství a soucitu.

^{4/} Pokojná a hněvivá božstva (*ži-ba'i-lha*, resp. *khro-bo'i-lha*) – kategorie tantrických božstev laskavého, resp. hněvivého vzezření, zjevujících se člověku v meditaci. Vystupují také v bardu (viz dále v textu), kde představují projekce člověkovy karmy a symbolizují jeho nejniternější pocity, úmysly, představy a sklony vycházející z jeho psychického centra. K božstvům „lotosového (tj. padmového) řádu“ sdruženým okolo buddhy Amitábhy viz text na str. 61 a 84.

^{5/} Jógin, fem. jóginí (*rnal-'bjor-pa*, fem. *rnal-'bjor-ma*) – praktikant jógy neboli psycho-fyzické metody sebekázně a duchovního zdokonalování; náboženský asketa, mystik. „Průměrným jóginem“ se v textu rozumí prostý buddhistický věřící.

hodiny smrti cvičí ve „Spontánním vysvobození pomocí vybavování si přenesení vědomí“.⁶ Tímto způsobem s určitostí dosahují vysvobození jógin s prostředními schopnostmi. Jestliže by však ani tímto vysvobození nedosáhli, ať se v bardu prapodstaty co nejvíce soustředí na toto „Velké vysvobození skrze naslouchání“.

V této věci měl by jógin nejdříve podle „Spontánního vysvobození skrze pozorování příznaků smrti“⁷ zkoumat postupně se objevující příznaky smrti. Když tu všechny známky smrti s jistotou v úplnosti jsou, ať následuje [pokynů] „Spontánního vysvobození pomocí vybavování si přenesení vědomí“. Poté, co dosáhne přenesení vědomí, nepotřebuje číst „Vysvobození skrze naslouchání“.

[Čtení Knihy mrtvých]

Když se nepodaří přenesení vědomí uskutečnit, je třeba u mrtvého těla jasným a zřetelným hlasem číst toto „Vysvobození skrze naslouchání“.

Není-li mrtvola přítomna, nechť čtoucí usedne na postel nebo sedadlo nebožtíka a dáváje zaznít síle [slova] pravdy nechť přivolává vědomí⁸ zemřelého a předčítá mu, představuje si ho, kterak tu s ním sedí a naslouchá mu. V této chvíli je nevhodné, aby příbuzní a blízcí nebožtíka plakali a naříkali, proto se jim v tom má zabránit.

Je-li mrtvola přítomna, pak v době, kdy vnější dýchání již skončilo, avšak vnitřní dech ještě neustal, nechť guru [zemřelého]

6/ Přenesení vědomí (*'pho-ba*, „ejeke, vystřelení“) – speciální technika přenesení vědomí skrze otvor v temeni hlavy mimo dosavadní tělo praktikovaná jógin v hodině smrti, mající jim zajistit znovuzrození v podobě, kterou si sami přejí či představují. – Text „Spontánního vysvobození pomocí vybavování si přenesení vědomí“ (*'Pho-ba dran-pa rang-grol*) není součástí našeho cyklu bardových textů.

7/ *'Chi-ltas mcchan-ma rang-grol*. Celý název zní *Zab-čhos ži-khro dgongs-pa rang-grol-gji/ 'Chi-ltas mcchan-ma rang-grol legs-par bžugs-so*. Xylografické vydání z roku 1980, částka ŇA (= 8.), 21 fol. (str. 349–390). Zkrácený titul na okraji: *Rang-grol* (Spontánní vysvobození). Toto dílo, tvořící součást cyklu bardových textů, se podrobně obírá symptomy umírání (viz Dodatek 1).

8/ Vědomí (*rnam-šes /z rnam-par šes-pa/*) – někdy překládáno také jako „duše, duch“, představuje schopnost poznávat a chápat věci objektivního světa. Jna z pěti osobnostních či bytostních složek v člověku (skandha; viz pozn. 35).

nebo bratr v dharmě⁹ nebo jiný přítel, kterému nebožtík důvěřoval a kterého si oblíbil, přiblíží své rty k jeho uchu, aniž by se ho přitom dotkl, a předčítá mu z tohoto „Velkého vysvobození skrze naslouchání“.

[Obětování a přípravné modlitby]

A nyní vysvětlení věcné stránky „Vysvobození skrze naslouchání“. Jsou-li při ruce obětní dary, nechť se v hojném počtu obětují Klenotům;¹⁰ nejsou-li při ruce, pak nechť se jim přináší v oběť vše, co si jen lze představit a co mysl dokáže nekonečně rozmnožit. Potom odříkejme sedmkrát nebo [alespoň] třikrát „Modlitbu k buddhům a bódhisattvům o pomoc“, načež se nahlas modleme „Modlitbu za ochranu před strachem v bardu“, „Modlitbu za vysvobození z nebezpečných cest bardem“, jakož i modlitbu „Základní strofy o bardech“¹¹ a pak čtěme toto „Velké vysvobození skrze naslouchání“, a to buďto sedmkrát, nebo [alespoň] třikrát, podle okolností.

[Struktura Knihy mrtvých]

Text [„Vysvobození v bardu skrze naslouchání“] sestává ze tří poučení: z poučení o jasném světle v bardu hodiny smrti; z poučení o setkáních [s vizemi božstev] v bardu prapodstaty; z poučení o uzavírání brány lůna v bardu vznikání.

^{9/} Bratr v dharmě – Dharmou (*čhos*) se v této souvislosti rozumí celý soubor Buddhovy nauky, buddhismus. „Bratr v dharmě“ znamená tolik, co žák téhož gurma, příp. obecně souvěrec.

^{10/} Klenoty (*Dkon-mčhog*) nebo častěji Tři klenoty (*Dkon-mčhog gsum*; skrt. *Tri-ratna*) – rozumí se Buddha (*Sangs-rgjas*), jeho učení (*čhos*; dharmu) a jeho stoupení (*dge-'dun*, sangha), představující dohromady předmět velké úcty u buddhistů.

^{11/} Texty těchto čtyř modliteb jsou uvedeny v Dodatcích na str. 159–177 v tomto pořadí: 2, 5, 4, 3. Viz k tomu též pozn. 160 a 162–164.

[Bardo hodiny smrti (Čikhä bardo)]

Komentář

V okamžiku smrti vstupuje „zemřelý“ do první fáze posmrtného mezistavu – do tzv. barda hodiny smrti (*‘chi-kha’i bar-do*). Jeho délka závisí na stupni dosaženého duchovního pokroku: čím ctnostněji člověk žil, tím je tato doba delší a čím více hřešil, tím je kratší – „netrvá ani tak dlouho jako jedno lusknutí prsty“. Všeobecně však se má za to, že tento stav trvá tři a půl dne.

Jen co ustane vnější dýchání (*phji-dbugs*), avšak dosud pokračuje vnitřní dech (*nang-dbugs*, tj. pulsace), jinými slovy dokud se životní síla (*rlung*; skrt. prána) zemřelého nachází v centrálním nervovém kanálu (*dbu-ma*; skrt. dhúti či avadhúti) a ještě nezačala unikat do pravého a levého nervového kanálu (*rca*; skrt. nádí), zjevuje se zemřelému „jasné světlo“, nazývané též „světlem prapodstaty prvního barda“, následované vzápětí „druhým jasným světlem“, umožňující mu nazít pravou podstatu bytí. Touto „prapodstatou“ (*čhos-ñid*; skrt. dharmata) není ovšem nic jiného nežli „prázdnota“ (*stong-pa-ñid*; skrt. šúnjata). Nezděsí-li se zemřelý tohoto světla, nýbrž pozná jeho pravý smysl, totiž pochopení prázdnoty jakožto pravé podstaty všeho bytí, bude vysvobozen, tj. ušetřen dalšího putování bardem a zakoušení jeho muk.

Okamžik ustání dýchání, tj. vlastní moment smrti, je tedy první a nejlepší příležitostí, jak dosáhnout vysvobození, stát se buddhou. Takových ovšem, kterým se to podaří, je velmi poskrovnu.

„Nervové kanály“, o kterých je v textu řeč, nelze chápat ve smyslu nervových drah (*tractus nervorum*), jak je interpretuje moderní západní medicína. Nejedná se o žádné somatické nervové spoje, nýbrž o pojmenování funkčních struktur samého principu života. Jejich existenci nelze experimentálně prokázat pitevním nožem, nýbrž pouze v jógické praxi. Tělem procházejí tři velké nervové kanály: centrální nervový kanál, který je rovnoběžný s páteří, a dva postranní nervové kanály, pravý a levý. V nich je uzavřena „životní síla“ úzce spjatá s dechem, a tudíž i dýcháním. Za života jedince jsou všechny tři kanály propojeny tak, že životní síla nemá možnost volně cirkulovat z jednoho kanálu do druhého. Teprve při smrti dochází k úniku životní síly z obou postranních kanálů do

OBSAH

PŘEDMLUVA 14. DALAJLAMY TÄNDZIN GJAMCCHA	
K ČESKÉMU VYDÁNÍ - - - - -	9
Smysl a poslání tibetské knihy mrtvých - - - - -	11

TIBETSKÁ KNIHA MRTVÝCH

Bardo thödol (Vysvobození v bardu skrze naslouchání)

Objasnění barda prapodstaty [zvané] Velké vysvobození skrze naslouchání z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (KHA) - - - 29

ÚVOD - - - - -	31
<i>Komentář</i> - - - - -	31
Pozdravení - - - - -	34
Kdy není třeba Knihu mrtvých číst - - - - -	34
Čtení Knihy mrtvých - - - - -	35
Obětování a přípravné modlitby - - - - -	36
Struktura Knihy mrtvých - - - - -	36

DÍL PRVNÍ - - - - -	37
Bardo hodiny smrti (Čikhä bardo) - - - - -	37
<i>Komentář</i> - - - - -	37
1/ Jasně světlo viděné v hodině smrti - - - - -	38
2/ Přenesení vědomí - - - - -	39
3/ Touha po dosažení osvícení mysli - - - - -	41
4/ Nahlédnutí do podstaty jasného světla - - - - -	42

DÍL DRUHÝ - - - - -	46
Bardo prapodstaty (Čhöñi bardo) - - - - -	46
<i>Komentář</i> - - - - -	46
1/ Úvod - - - - -	47
2/ Obecně o bardech a zvláště o bardu prapodstaty, ve kterém se zjevují karmické přeludy - - - - -	48

3/ Vize pokojných božstev - - - - -	50
<i>Komentář</i> - - - - -	50
Vize buddhy Vairóčany - - - - -	54
Vize buddhy Vadžrasattvy Akšóbhji - - - - -	56
Vize buddhy Ratnasambhavy - - - - -	58
Vize buddhy Amitábhy - - - - -	60
Vize buddhy Amóghasiddhiho - - - - -	63
Současná vize buddhů patera řádů a dalších božských bytostí - - - - -	65
Vize „opatrovníků vědění“ – vidjádharů - - - - -	71
4/ Vize hněvivých božstev - - - - -	75
<i>Komentář</i> - - - - -	75
Úvod - - - - -	78
Vize buddhovského hěruky - - - - -	81
Vize vadžrověho hěruky - - - - -	83
Vize ratnověho hěruky - - - - -	83
Vize padmověho hěruky - - - - -	84
Vize karmověho hěruky - - - - -	85
Vize osmi gaurí a osmi pišáci - - - - -	87
Vize čtyř strážkyň bran a osmadvaceti išvarí - - - - -	89
Vize podob Pána smrti - - - - -	93
5/ Základní význam Knihy mrtvých - - - - -	96
Kolofon - - - - -	98

Objasnění nauky o bardu vznikání [zvané] Velké vysvobození skrze naslouchání z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (GA) - - - - 99

DÍL TŘETÍ - - - - -	101
Bardo vznikání (Sipä bardo) - - - - -	101
<i>Komentář</i> - - - - -	101
Pozdravení - - - - -	103
1/ Bardové tělo a jeho nadpřirozené schopnosti - - - - -	103
2/ Pocity a představy zemřelého - - - - -	106
3/ Vážení skutků - - - - -	109
4/ Vše určující vliv myšlenky - - - - -	111
5/ Probleskování světél šestero stavů existence - - - - -	114
6/ Pět způsobů uzavření brány lůna - - - - -	115
<i>Komentář</i> - - - - -	115
Úvod - - - - -	116

Zabránění vstupu do lůna - - - - -	117
Uzavření brány lůna - - - - -	117
První způsob uzavření brány lůna - - - - -	118
Druhý způsob uzavření brány lůna - - - - -	119
Třetí způsob uzavření brány lůna - - - - -	119
Čtvrtý způsob uzavření brány lůna - - - - -	121
Pátý způsob uzavření brány lůna - - - - -	122
7/ Proces znovuzrození - - - - -	122
<i>Komentář</i> - - - - -	122
Úvod - - - - -	123
Volba brány lůna - - - - -	124
Vize místa znovuzrození - - - - -	124
Úkryt před mstou špatných skutků - - - - -	126
Nadpřirozené zrození a zrození v lůnu - - - - -	127
Přenesení vědomí do rajske říše - - - - -	128
Návrat do světa lidí - - - - -	129
8/ Závěr - - - - -	131
<i>Komentář</i> - - - - -	131
Kolofon - - - - -	134

DODATKY

1/ Spontánní vysvobození skrze pozorování příznaků smrti z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (ŇA) - - -	137
Pozorování příznaků smrti (Čhitā) - - - - -	139
<i>Komentář</i> - - - - -	139
Pozdravení - - - - -	140
Úvod - - - - -	140
Vnější příznaky smrti - - - - -	141
Vnitřní příznaky smrti - - - - -	143
Tajemné příznaky smrti - - - - -	145
Vzdálené příznaky smrti - - - - -	147
Blízké příznaky smrti - - - - -	150
Ostatní příznaky smrti - - - - -	152
Bezprostřední příznaky smrti: pohlcování čtyř prvků - - - - -	153
Znamení znovuzrození - - - - -	156
Závěr - - - - -	157
Kolofon - - - - -	158

2/ Modlitba k buddhům a bódhisattvům o pomoc [zvaná] Spontánní vysvobození od strachu z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech (TA) - - - - -	159
Kolofon - - - - -	162
3/ Základní strofy o šesteru bard z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (THA) - - - - -	163
Epilog - - - - -	166
4/ Modlitba za vysvobození z nebezpečných cest bardem z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (DA) - - -	167
Kolofon - - - - -	171
5/ Bardová modlitba zvaná Útočiště před strachem z [cyklu] „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ (NA) - - - - -	173
 OBRAZOVÁ PŘÍLOHA - - - - -	 179
 POZNÁMKY K ILUSTRACÍM - - - - -	 189
 SEZNAM LITERATURY - - - - -	 192

TIBETSKÁ KNIHA MRTVÝCH

BARDO THÖDOL
(VYSVOBOZENÍ V BARDU
SKRZE NASLOUCHÁNÍ)

Z tibetského originálu
Zab-čhos ží-khro dgongs-pa rang-grol,
vydaného v Indii v r. 1980,
přeložil, předmluvou, komentáři, poznámkami
a seznamem literatury opatřil
a obrazovou přílohu vybral Josef Kolmaš
Přebal, vazbu a grafickou úpravu
navrhl Zdeněk Stejskal
Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
roku 2013 jako svou 1164. publikaci
Odpovědný redaktor Martin Žemla
Vydání osmé, ve Vyšehradu páté. Stran 200
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Doporučená cena 268 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-361-0